
Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο

Τόμ. 9, Αρ. 1 (2016)

Τεύχος 9-10

**Από το Λόγο στο Γραμματισμό: Η Κριτική
Ανάλυση Λόγου ως μεθοδολογικό εργαλείο
ανάδειξης των κοινωνικών πρακτικών του Λόγου**

Φώτιος Διαμαντής

doi: [10.12681/revmata.31170](https://doi.org/10.12681/revmata.31170)

Copyright © 2022, Φώτιος Διαμαντής

Άδεια χρήσης [##plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc-by-nc-sa4##).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Διαμαντής Φ. (2022). Από το Λόγο στο Γραμματισμό: Η Κριτική Ανάλυση Λόγου ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάδειξης των κοινωνικών πρακτικών του Λόγου. *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, 9(1), 146–154. <https://doi.org/10.12681/revmata.31170>

Από το Λόγο στο Γραμματισμό: Η Κριτική Ανάλυση Λόγου ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάδειξης των κοινωνικών πρακτικών του Λόγου

Διαμαντής Φώτιος¹
difotios@gmail.com

Περίληψη

Το παρόν άρθρο αποσκοπεί στο να φωτίσει τον τρόπο με τον οποίο η Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ) χρησιμοποιείται ως μεθοδολογικό εργαλείο, προκειμένου να αναδειχθούν οι κοινωνικές πρακτικές του Λόγου. Ο «Λόγος» σε αυτή την περίπτωση αντιδιαστέλλεται από τον «λόγο», ο οποίος αναφέρεται στη «γλώσσα στη χρήση» στο πώς, δηλαδή, η γλώσσα χρησιμοποιείται κατ' αρχάς για να θεσπίσει δράσεις και ταυτότητες. Όταν ο λόγος ενσωματωθεί με μη γλωσσικά στοιχεία, προκειμένου να αναγνωριστούν διαφορετικές δράσεις και ταυτότητες ή να πριμοδοτηθούν ορισμένα συμβολικά συστήματα και τρόποι γνώσης, τότε θεωρούμε ότι εμπλέκεται ο Λόγος. Το ενδιαφέρον για τον Λόγο που υπάρχει εδώ και δεκαετίες στη φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες σχετίζεται άμεσα με τις κοινωνικές πρακτικές, με τις οποίες και μέσα από τις οποίες τα υποκείμενα συλλαμβάνουν και επικοινωνούν τις ερμηνείες τους για την κοινωνική πραγματικότητα. Σ' αυτήν τη διάσταση, ο Λόγος εκλαμβάνεται ως αναπόσπαστο μέρος και ως ειδικό εργαλείο στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών. Οι κοινωνικές όμως πρακτικές σχετίζονται σε κάποιο βαθμό με πρακτικές γραμματισμού και έτσι αρθρώνουν, αλλά και αρθρώνονται, μέσα σε και μέσα από συγκεκριμένους παιδαγωγικούς Λόγους. Αυτά τα δημιουργικά χαρακτηριστικά του Λόγου θεωρήσαμε ότι μπορούν να αναδειχθούν μέσω της ΚΑΛ, στοιχείο που αποτέλεσε και την υπόθεση εργασίας στην παρούσα μελέτη.

Λέξεις Κλειδιά: Λόγος, Κριτική Ανάλυση Λόγου, κοινωνικές πρακτικές, γραμματισμός

Abstract

This article is intended to illuminate the way in which the Critical Discourse Analysis is used as a methodological tool in order to identify the social practices of the Discourse. The Discourse in this case is contrasted by the "discourse", which refers to "language in use", to how the language is used, at first, to adopt actions and identities. When the discourse is incorporated with non-linguistic elements in order to identify different actions and identities or primed certain symbolic systems and ways of knowledge, then we believe that the Discourse is involved. The interest for the Discourse, that has existed for decades in philosophy and social sciences, directly related to the social practices by which and through which the subject capture and communicate their interpretations of social reality. In this dimension, the Discourse is perceived as an integral part and a special tool in the context of specific social practices. The social, however, practices related to some degree with literacy practices, and so articulate, but also articulated, in and through specific pedagogical Discourses. These creative features of the Discourse, we considered that can emerge through the Critical Discourse Analysis, which is the working hypothesis in this study.

Keywords: Discourse, Critical Discourse Analysis, social practices, literacy

¹ Δρ Επιστημών Αγωγής, Δ/ντής 1^{ου} 12/θ Δημοτικού Σχολείου Πεύκων Θεσσαλονίκης

1.Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη θα διερευνήσουμε το πώς με τη χρήση ενός μεθοδολογικού εργαλείου, της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου, μπορούν να αναδειχθούν οι κοινωνικές πρακτικές του Λόγου, γεγονός που οδήγησε και στη χώρα μας αρκετούς μια σειρά από επιστήμονες-ερευνητές στο να την αξιοποιήσουν (Μπάκα 2004, Τσακίρη 2006, Σπινθηρόπουλος & Χοροζίδου 2008, Χατζηκώστας 2008, Καρακατσάνη 2009, Παπακώστα 2009, Διαμαντής 2013). Η στροφή στον Λόγο, που έχει πραγματοποιηθεί εδώ και κάποιες δεκαετίες στη φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες, συνέβη επειδή ακριβώς αυτός σχετίζεται με τη στροφή στις κοινωνικές πρακτικές, με τις οποίες και μέσα από τις οποίες τα υποκείμενα συλλαμβάνουν και επικοινωνούν τις ερμηνείες τους για την κοινωνική τους πραγματικότητα (Potter 1996, Potter & Wetherell 1987). Σ' αυτήν τη διάσταση, ο Λόγος θεωρείται ότι αποτελεί αναπόσπαστο μέρος και ταυτόχρονα ειδικό εργαλείο στο πλαίσιο συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών (Fairclough 1995, 2002). Ωστόσο, και ο ίδιος ο Λόγος αποτελεί ένα συγκεκριμένο είδος κοινωνικής πρακτικής, έχοντας τα δικά του χαρακτηριστικά και τις δικές του έμπρακτες συνέπειες για τη συνεχώς ανακατασκευαζόμενη κοινωνική πραγματικότητα. Οι κοινωνικές όμως πρακτικές σχετίζονται όλες σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό με πρακτικές γραμματισμού, καθώς αρθρώνουν, αλλά και αρθρώνονται μέσα σε και μέσα από συγκεκριμένους παιδαγωγικούς Λόγους (Μαρβάκης 2011, 2014, Μαρβάκης & Μεντίνης 2011). Σ' αυτήν τη βάση, οι παιδαγωγικές πρακτικές και ο ποικιλόμορφος και ίσως αντιφατικός παιδαγωγικός Λόγος που αυτές κάθε φορά αρθρώνουν, δεν μπορούν να είναι περιορισμένες μόνο στις επίσημες και θεσμικά διακριτές μορφές οργάνωσης και έκφρασης των πρακτικών γραμματισμού, αλλά πρέπει να περιλαμβάνουν και όλες τις ανεπίσημες και διάχυτες εκφάνσεις αυτών. Έτσι, διευρύνεται και ο τρόπος μελέτης και κατανόησης του γραμματισμού, καθώς λαμβάνουμε πλέον υπόψη τις λειτουργίες και τις χρήσεις του σε διάφορες κοινωνικές ομάδες και σε διαφορετικά περιβάλλοντα (Hull & Schultz 2001, Baynham 2002). Από τη στιγμή λοιπόν που ο γραμματισμός χρησιμοποιείται και ως ερμηνευτική μήτρα σε μια ευρύτερη γκάμα κοινωνικών πρακτικών, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως οι κοινωνικές πρακτικές του Λόγου διαπαιδαγωγούν.

Η Κριτική Ανάλυση Λόγου (ΚΑΛ), ως μεθοδολογία ανάδειξης των κοινωνικών πρακτικών του Λόγου, λαμβάνει υπόψη τα ανωτέρω, και συνδυάζοντας διάφορες μεθόδους, επιστήμες και στοιχεία, στοχεύει στην κριτική έρευνα της κοινωνικής ανισότητας, όπως αυτή εκφράζεται, συντίθεται, νοηματοδοτείται και νομιμοποιείται μέσα στον Λόγο (Wodak 2001, Τσακίρη 2006, Παπακώστα 2009). Πιο συγκεκριμένα, μέσα από την εξέταση αυθεντικών κειμένων –γραπτών ή προφορικών- της καθημερινής επικοινωνίας, προσπαθεί να κάνει πιο σαφή τα σημεία που άπτονται των κοινωνικών ζητημάτων και σχετίζονται με διάκριση, κυριαρχία, εξουσία και έλεγχο. Εξετάζει συνεπώς τον τρόπο με τον οποίο ο Λόγος εκφράζει, αναπαριστά, παραβλέπει ή συμβάλλει στην αναπαραγωγή της ανισότητας και προσπαθεί να αποκαλύψει στη χρήση της γλώσσας τα στοιχεία εκείνα που παραπέμπουν σε πολιτικό έλεγχο και κυριαρχία, οδηγώντας έτσι σε κοινωνικές διακρίσεις και αποκλεισμούς κάποιες ομάδες ανθρώπων, οι οποίες προφανώς δεν είναι οι κυρίαρχες (Σπινθηρόπουλος & Χοροζίδου 2008). Σ' αυτήν την προοπτική η ΚΑΛ χρησιμοποιεί μια σειρά από εργαλεία, τα οποία όμως διαφέρουν, καθώς υπάρχουν διάφορες σχολές. Στις επιστημονικές έρευνες που γίνανε στη χώρα μας δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην Ολλανδική Σχολή και στη Σχολή της Βιέννης – πιο συγκεκριμένα στις κριτικές προσεγγίσεις δύο βασικών εκπροσώπων των παραπάνω σχολών, της Κοινωνικογνωστικής Προσέγγισης του Teun van Dijk και της Ιστορικής Προσέγγισης του Λόγου της Ruth Wodak (Τσακίρη 2006, Σπινθηρόπουλος & Χοροζίδου 2008, Χατζηκώστας 2008, Καρακατσάνη 2009, Παπακώστα 2009, Διαμαντής 2013)- γι' αυτό στην παρούσα μελέτη

θα σταθούμε κυρίως σε αυτές, προσπαθώντας να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αναδεικνύουν τις κοινωνικές πρακτικές του Λόγου.

2.0 Λόγος ως κοινωνική πρακτική και ως μέρος των κοινωνικών πρακτικών

Ο J. Gee κάνοντας διάκριση ανάμεσα σε λόγο και Λόγους, αναφέρεται στο γεγονός του ενδιαφέροντος της «εφαρμοσμένης γλωσσολογίας» και της «κοινωνιογλωσσολογίας» στο πως η γλώσσα χρησιμοποιείται, εκ πρώτης όψεως, για να θεσπίσει δράσεις και ταυτότητες. Αυτήν τη «γλώσσα στη χρήση» την αποκαλεί με τον όρο λόγο. Αλλά οι δράσεις και οι ταυτότητες σχεδόν ποτέ δεν θεσπίζονται μόνο μέσω της γλώσσας. Όταν ο λόγος συγχωνεύεται ολοκληρωτικά με μη γλωσσικό υλικό τότε θεωρεί ότι εμπλέκονται οι Λόγοι. Μάλιστα, επισημαίνει ότι είμαστε όλοι μέλη πολλών και διαφορετικών Λόγων, οι οποίοι συχνά επηρεάζουν ο ένας τον άλλον με θετικό και αρνητικό τρόπο, και οι οποίοι συχνά ταΐζουν ο ένας τον άλλον, δημιουργώντας νέα υβρίδια (Gee 1999, Παπακώστα 2009, Διαμαντής 2013). Στη συνέχεια, προσπαθώντας να δώσει έναν ορισμό, θεωρεί ότι οι Λόγοι είναι οι διαφορετικοί τρόποι με τους οποίους συνενώνουμε σε ενιαίο σύνολο γλωσσικά με μη γλωσσικά υλικά, όπως διαφορετικούς τρόπους σκέψης, δράσης, διάδρασης, σχηματοποίησης αξιών, συναισθημάτων, πεποιθήσεων και χρησιμοποίησης συμβόλων, εργαλείων και αντικειμένων στους κατάλληλους τόπους και χρόνους. Αποτέλεσμα αυτής της συνένωσης είναι να θεσπίζονται και ν' αναγνωρίζονται διαφορετικές ταυτότητες και δράσεις, οι οποίες μορφοποιούν βεβαιότητες σε σχέση με τις νοηματοδοτήσεις στον υλικό κόσμο, τη διανομή κοινωνικών αγαθών με συγκεκριμένο τρόπο, τις ταξινομήσεις των σημαινόντων σχέσεων στις εμπειρίες μας και την προνομιακή επιβολή συμβολικών συστημάτων και τρόπων της γνώσης πάνω σε άλλα (Gee 1999, Scollon & Scollon 2004). Συνεπώς, ο Λόγος αποτελεί μια θεσμικά ενοποιημένη αντίληψη της ομιλίας καθώς καθορίζει και ενοποιεί την πράξη και ως εκ τούτου γίνεται κατανοητός ως υλική πραγματικότητα και ως κοινωνική πρακτική που ασκεί εξουσία. Σε μία τέτοια προσέγγιση, ο Λόγος δεν ενδιαφέρει ως απλή έκφραση κοινωνικής πρακτικής, αλλά επειδή υπηρετεί συγκεκριμένους στόχους, δηλαδή να ασκήσει εξουσία με όλες τις συνέπειες (Jaeger 1993, 2001, Παπακώστα 2009).

Η στροφή των επιστημόνων στην κοινωνική φύση των ανθρώπων και κατ' επέκταση στην κοινωνική κατασκευή της γνώσης, τους οδήγησε στη μελέτη του Λόγου, καθώς θεωρήθηκε ότι αποτελεί τον κύριο τρόπο κοινωνικής αλληλεπίδρασης που δομεί τόσο την εμπειρία της πραγματικότητας όσο και τα ανθρώπινα νοήματα (Potter & Wetherell 1995, Condor & Antaki, 1998). Σ' αυτήν τη διάσταση, θεωρήθηκε πολύ σημαντικό το να αναδεικνύονται οι διαδικασίες που τον κατασκευάζουν όπως και οι επιδράσεις του στην καθημερινότητα των κοινωνικών υποκειμένων (Potter & Wetherell 1987, Μπάκα 2004). Σε αντίθεση λοιπόν με πολλούς κοινωνικούς ψυχολόγους που υποστηρίζουν πως η γλώσσα είναι ένα ουδέτερο μέσο ανάμεσα στον ομιλητή και τον κόσμο, οι αναλυτές της σύγχρονης θεωρίας της κοινωνιολογίας, φιλοσοφίας και λογοτεχνίας προβάλλουν τον πρακτικό προσανατολισμό του Λόγου, εκλαμβάνοντάς τον ως μια κοινωνική πρακτική που έχει τα δικά της χαρακτηριστικά και αντίστοιχες κοινωνικές επιπτώσεις (Wetherell & Potter, 1988, Σπινθηρόπουλος & Χοροζίδου 2008). Είδαμε ότι ο Λόγος αναφέρεται σε γεγονότα, πράξεις, καταστάσεις ή αντικείμενα, όμως την ίδια στιγμή είναι και αυτός που τα καθιστά υπαρκτά, δομεί αυτές τις καταστάσεις, τα γεγονότα και τις πράξεις (Potter & Wetherell, 1987, Potter 1996, Μπάκα 2004). Έτσι, μέσω του Λόγου, έχουμε πολλές δυνατότητες στο πώς θα προσεγγίσουμε ένα γεγονός, καθώς επιλέγοντας τις λέξεις που θα χρησιμοποιηθούν δημιουργούμε τόσο τη γλώσσα όσο και το γεγονός στο οποίο αναφερόμαστε. Σ' αυτήν τη διαδικασία, η επιλογή των λέξεων δεν εξαρτάται μόνο από τα αποθέματα λόγου του ομιλητή -λέξεις, γραμματική ή σύνταξη- αλλά και από τον προσανατολισμό και τα ευρύτερα ενδιαφέροντά του (Potter & Wetherell 1987, Μπάκα 2004).

Ο Λόγος εκλαμβάνεται ως κοινωνική πρακτική, γιατί κατ' αρχάς η ίδια η χρήση της γλώσσας αποτελεί κοινωνική πρακτική, καθώς: α) είναι μέρος της κοινωνίας και όχι κάτι έξω απ' αυτήν,

β) είναι μια κοινωνική διαδικασία και γ) είναι καθορισμένη απ' τα άλλα μη γλωσσικά μέρη της κοινωνίας. Συνεπώς, τα γλωσσικά φαινόμενα είναι κοινωνικά φαινόμενα ενός συγκεκριμένου είδους και τα κοινωνικά φαινόμενα σε κάποιο βαθμό είναι γλωσσικά φαινόμενα (Fairclough 1989, Σπινθηρόπουλος & Χοροζίδου 2008). Με δεδομένο λοιπόν το γεγονός ότι η γλώσσα αποτελεί είδος κοινωνικής πρακτικής, η χρησιμοποίηση του όρου Λόγος σχετίζεται με το είδος της δράσης που επιλέγουν οι άνθρωποι τόσο μέσα στον κόσμο όσο και αναμεταξύ τους και πάντα μέσα από μία διαλεκτική σχέση του Λόγου με την κοινωνική δομή. Άρα ο Λόγος αποτελεί μια πρακτική που όχι μόνον ερμηνεύει τον κόσμο αλλά ταυτόχρονα τον οικοδομεί και τον εκφράζει (Fairclough 2002).

3.Η αμφίδρομη συνδιαμόρφωση κοινωνικών πρακτικών και παιδαγωγικών Λόγων-γραμματισμών

Στην εισαγωγή αναφερθήκαμε στο γεγονός πως οι κοινωνικές πρακτικές σχετίζονται άλλες λιγότερο και άλλες περισσότερο με παιδαγωγικές πρακτικές, οι οποίες αρθρώνουν, αλλά και αρθρώνονται, μέσα σε και μέσα από συγκεκριμένους παιδαγωγικούς Λόγους. Ταυτόχρονα, επισημάναμε το γεγονός πως τόσο οι παιδαγωγικές πρακτικές όσο και οι παιδαγωγικοί Λόγοι που αρθρώνουν δεν μπορούν να είναι περιορισμένες μόνο στις επίσημες και θεσμικά διακριτές μορφές οργάνωσης και έκφρασης των παιδαγωγικών πρακτικών, γι' αυτό θα πρέπει να περιλαμβάνουν και όλες τις ανεπίσημες και διάχυτες εκφάνσεις τους. Σ' αυτήν λοιπόν τη διάσταση, προτιμάται η χρήση της έννοιας του γραμματισμού -σε σχέση με αυτόν της παιδαγωγικής- καθώς πέραν των άλλων αποτελεί και ερμηνευτική μήτρα για μια ευρύτερη γκάμα κοινωνικών πρακτικών του Λόγου (Freire & Macedo 1987, Street 1995, 2001, Hull, Schultz 2001, Baynham 2002, Gee 2008). Στην παραδοσιακή του άποψη ο γραμματισμός προσεγγίζεται ως η ικανότητα χρήσης της ανάγνωσης και της γραφής και πιο συγκεκριμένα η ικανότητα αποκωδικοποίησης της γραφής και κωδικοποίησης της γλώσσας σε οπτική μορφή (Baynham 2002). Μάλιστα, ενώ οι υποστηρικτές του συνειδητοποιούσαν την αναγκαιότητα ερμηνείας των κειμένων, θεωρούσαν ότι αυτό το ζήτημα είναι καθαρά ψυχολογικής τάξης. Ωστόσο, από τη δεκαετία του '70 και του '80 πολλοί μελετητές θεωρώντας το γραμματισμό ως κοινωνικοπολιτισμική διαδικασία, εστίασαν στον πολιτικοϊδεολογικό χαρακτήρα του, με στόχο την παραγωγή αναγνώστων λιγότερο ευάλωτων σε ιδεολογικές μορφές ρύθμισης. Έτσι, αντί της ψυχολογικής έμφασης, η έμφαση είναι πλέον κοινωνικοπολιτισμική, ενώ κατ' αντιστοιχία έχουμε το πέρασμα από το λεγόμενο αυτόνομο μοντέλο γραμματισμού στο ιδεολογικό μοντέλο (Καραντζιόλα 2004). Σε αυτή τη θεώρηση του γραμματισμού αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν οι μελέτες της κίνησης του Νέου Γραμματισμού -ιδιαίτερα οι προσεγγίσεις του J. Gee και του B. Street (Gee 1999, 2008, Street 1995, 2001).

Ο J. Gee περνώντας από την παραδοσιακή άποψη για τον γραμματισμό, τον οποίο θεωρεί ως έναν από τους κυρίαρχους μύθους στη κοινωνία μας, αντιτάσσει την κοινωνικοπολιτισμική άποψη ότι ο γραμματισμός και η εκπαίδευση αυτά καθ' αυτά δεν έχουν κανένα επακόλουθο, αλλά έχουν πολλά επακόλουθα όσα εμπεριέχουν -αξίες, στάσεις, κανόνες, πολιτικά, πολιτισμικά και κοινωνικά «πιστεύω»- τα οποία πάντα συνοδεύουν τόσο τον γραμματισμό, όσο και την εκπαίδευση (Gee 1999, 2008, Hull & Schultz 2001). Σ' αυτήν την προοπτική, χρησιμοποιεί την έννοια του Λόγου προκειμένου να αναδιατυπώσει και να βοηθήσει στην κατανόηση του γραμματισμού, ειδικά σε σχέση με τις ταυτότητες (Hull & Schultz 2001). Κατά τον Gee οι Λόγοι στην πραγματικότητα αποτελούν ένα είδος ταυτότητας, ένα σύνολο από συμπεριφορές, δράσεις και πιστεύω, που αναγνωρίζονται από τους άλλους ανθρώπους και οι οποίοι, καθώς εμπεριέχουν το ιδεολογικό στοιχείο και είναι ενσωματωμένοι στις κοινωνικές ιεραρχίες, αντανακλούν την κατανομή της εξουσίας (Gee 1999, 2008). Οι διαφορετικοί Λόγοι συνδέονται με σύνθετο τρόπο με διαφορετικούς γραμματισμούς, οι οποίοι χρησιμοποιούν διαφορετικές κοινωνικές γλώσσες. Καθένας από εμάς είναι μέλος πολλών Λόγων και κάθε Λόγος αντιπροσωπεύει μία από τις πολλαπλές ταυτότητές μας. Κάθε Λόγος ενσωματώνει κάτι το οποίο εκλαμβάνεται ως δεδομένο, ενώ υπονοεί θεωρίες για το τι θεωρείται κανονικό για

τους ανθρώπους, όπως επίσης και τους σωστούς τρόπους με τους οποίους θα πρέπει κάποιος να σκέφτεται, να αισθάνεται και να συμπεριφέρεται (Gee 2008, Hull & Schultz 2001).

Κατ' ανάλογο τρόπο ο B. Street, χρησιμοποιώντας την εθνογραφική προσέγγιση για τον γραμματισμό και στηριζόμενος στη θεωρητική βάση ότι ο γραμματισμός δεν είναι απλά μια ομοιόμορφη κατηγορία τεχνικών δεξιοτήτων, αλλά υπάρχουν πολλαπλοί γραμματισμοί στις κοινότητες και ότι αυτές οι πρακτικές του γραμματισμού εμπεδώνονται κοινωνικά, εργάστηκε με στόχο να αναδείξει τη συνθετότητα των τοπικών, καθημερινών, κοινοτικών πρακτικών του γραμματισμού και να εμφανίσει τα κυρίαρχα στερεότυπα (Street 1995, 2001). Υπογραμμίζοντας, όπως και ο Gee, την κοινωνική φύση του γραμματισμού, θεωρεί ότι η δυτική άποψη για σχολικό ή ακαδημαϊκό γραμματισμό δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας τύπος μεταξύ πολλών διαφορετικών γραμματισμών και έτσι θα πρέπει να μελετάται στα κοινωνικά, πολιτισμικά, ιστορικά, οικονομικά και πολιτικά πλαίσια, τόσο στα σχολεία αλλά και έξω από αυτά (Hull & Schultz 2001). Κατ' αυτόν, ο γραμματισμός σχετίζεται με τη γνώση, δηλαδή του τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τον λόγο και τη γραφή, τα οποία είναι ριζωμένα σε νοηματοδοτήσεις της γνώσης, της ταυτότητας, της ίδιας της ύπαρξης. Υπό αυτήν την έννοια, ο γραμματισμός πάντα έχει τον χαρακτήρα της αμφισβήτησης, τόσο στα νοήματά όσο και στις πρακτικές του, καθώς οι ιδιαίτερες εκδοχές αυτού είναι πάντα ιδεολογικές και έτσι είναι ριζωμένες σε μια ιδιαίτερη κοσμοθεωρία που επιθυμεί την κυριαρχία ορισμένων εκδοχών του γραμματισμού, περιθωριοποιώντας ταυτόχρονα τους άλλους (Street 1995, 2001).

4.Η Κριτική Ανάλυση Λόγου ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάδειξης των κοινωνικών πρακτικών του Λόγου

Ο όρος *Ανάλυση Λόγου* χρησιμοποιείται για ένα μεγάλο εύρος ερευνών σε διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους, με πολύ διαφορετικούς θεωρητικούς και μεθοδολογικούς προσανατολισμούς και για μια ποικίλα θεμάτων (Potter, Wetherell, Gill & Edwards 1990, Μπάκα 2004). Κοινό χαρακτηριστικό τους αποτελεί το ενδιαφέρον για τη μελέτη του Λόγου που αρθρώνουν τα άτομα σε ποικίλες συνθήκες, ωστόσο αυτό από μόνο του το γεγονός δεν οδηγεί σε ένα ενιαίο-συνεκτικό θεωρητικό και μεθοδολογικό μοντέλο. Πολλές και διαφορετικές είναι οι κατευθύνσεις της έρευνας, που οφείλονται τόσο στα διαφορετικά ενδιαφέροντα των ποικίλων επιστημονικών κλάδων όσο και στις φιλοσοφικές παραδόσεις που κάθε φορά ακολουθούνται ή συνδυάζονται. Στην παρούσα μελέτη εστιάζουμε την προσοχή μας στην ΚΑΛ, καθώς με αυτήν διερευνώνται κυρίως οι τρόποι με τους οποίους μέσω της διαδικασίας του Λόγου και των παραγώγων αυτής της διαδικασίας θεσπίζονται, αναπαράγονται αλλά και αμφισβητούνται οι σχέσεις κυριαρχίας, εξουσίας και ανισότητας (Van Dijk 1993, Χατζηκόστας 2008, Σπινθηρόπουλος & Χοροζίδου 2008, Καρακατσάνη 2009). Κάτω από αυτό το πρίσμα, ως κυριαρχία ορίζεται η άσκηση της κοινωνικής εξουσίας από τις ελίτ, τους θεσμούς και τις ομάδες, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την κοινωνική ανισότητα, στοιχείο που εμπεριέχει την ανισότητα σε επίπεδο πολιτικό, πολιτισμικό, ταξικό, εθνικό, φυλετικό και γένους. Μάλιστα, μεταξύ άλλων, αυτή η διαδικασία αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας περιλαμβάνει διαφορετικούς τρόπους σχέσεων εξουσίας και Λόγου, όπως η περισσότερο ή λιγότερο άμεση ή απροκάλυπτη υποστήριξη, θέσπιση, εκπροσώπηση, νομιμοποίηση, άρνηση, μετριασμός ή απόκρυψη της κυρίαρχης θέσης. Έτσι, σ' αυτήν τη διάσταση, η ΚΑΛ θέλει να γνωρίσει τις δομές, τις στρατηγικές ή τις άλλες ιδιότητες των κειμένων, της ομιλίας, της προφορικής διάδρασης ή των επικοινωνιακών γεγονότων, τα οποία διαδραματίζουν ρόλο σ' αυτούς τους τρόπους της αναπαραγωγής (Van Dijk 1993).

Η ΚΑΛ όμως απέχει πολύ από το να υποδηλώνει μία ομοιογενοποιημένη μέθοδο μέσα στο πλαίσιο της Ανάλυσης Λόγου. Το γενικό θεωρητικό της υπόβαθρο, οι βασικές υποθέσεις και η στοχοθεσία της μπορούν να περιγραφούν, αλλά η μεθοδολογία της μπορεί μόνο να παρουσιαστεί με αναφορά στις ιδιαίτερες προσεγγίσεις και σε σχέση με τα ξεχωριστά θεωρητικά υπόβαθρα (Titscher, Meyer, Wodak & Vetter 2000). Αναζητώντας μάλιστα αυτά τα θεωρητικά υπόβαθρα, βλέπουμε ότι η ΚΑΛ εφαρμόζεται σε γλωσσικούς τύπους κριτικής

ανάλυσης που έχουν αναπτυχθεί μέσα στον Δυτικό Μαρξισμό, ο οποίος δίνει περισσότερη έμφαση στις πολιτιστικές διαστάσεις των κοινωνιών, τονίζοντας ότι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις καθιερώνονται και διατηρούνται αναπαραγόμενες κατά μεγάλο μέρος στην πολιτισμική -και ως εκ τούτου στην ιδεολογία- και όχι μόνο ή κυρίως στην οικονομική βάση. Ο A. Gramsci, η Σχολή της Φραγκφούρτης, ο L. Althusser όπως και ο M. Foucault ή ο M. Bakhtin αποτελούν αφετηρίες για τις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις που συναντάμε στην ΚΑΛ (Fairclough & Wodak 1997).

Όπως αναφέραμε και στη εισαγωγή, στις επιστημονικές έρευνες που γίνανε στη χώρα μας δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην Ολλανδική Σχολή και στη Σχολή της Βιέννης και ιδιαίτερα στις κριτικές προσεγγίσεις δύο βασικών εκπροσώπων τους: της Κοινωνικογνωστικής Προσέγγισης του Teun van Dijk και της Ιστορικής Προσέγγισης του Λόγου της Ruth Wodak. Με δεδομένο ότι στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων της ΚΑΛ είναι η αποφυσικοποίηση των ιδεολογιών και η ανάδειξή τους μέσα από το Λόγο, ο T. Van Dijk το προχώρησε ακόμα παραπέρα και με μεθοδολογικό εργαλείο αυτό που ο ίδιος αποκαλεί *Ιδεολογική Ανάλυση του Λόγου* εστιάζει το ενδιαφέρον των μελετών του στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις δομές του Λόγου και στις δομές της ιδεολογίας (Χατζηκώστας 2008). Σ' αυτή μάλιστα τη διάσταση και θέλοντας να διατυπώσει τους ερευνητικούς του στόχους σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, δίνει κατά πρώτον έμφαση στο γεγονός ότι η Ιδεολογική Ανάλυση του Λόγου θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως συγκεκριμένος τύπος της Κοινωνικοπολιτικής Ανάλυσης του Λόγου (Van Dijk 1995). Έτσι, μια τέτοια ανάλυση μεταξύ άλλων θα πρέπει να επιχειρεί να συσχετίζει τις δομές του Λόγου με τις δομές της κοινωνίας, εξετάζοντας τις συστηματικές διασυνδέσεις ανάμεσα σε κοινωνικές ταυτότητες ή σχέσεις -όπως για παράδειγμα της κοινωνικής τάξης, του φύλου ή της εθνικότητας- με τις δομικές μονάδες, τα επίπεδα ή τις στρατηγικές της ομιλίας και των κειμένων που ενσωματώνονται στα κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά τους πλαίσια. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, οι χρήστες της γλώσσας ορίζονται ως μέλη κοινοτήτων, ομάδων ή οργανισμών και υποτίθεται ότι μιλούν, γράφουν και ερμηνεύουν κάτω από συγκεκριμένη κοινωνική θέση. Συνεπώς, η Ιδεολογική Ανάλυση του Λόγου εξετάζει τι ιδεολογία συνδέεται τυπικά με την κάθε κοινωνική θέση, καθώς σε σχέσεις κυριαρχίας ένας τέτοιος ιδεολογικός Λόγος ίσως να στοχεύει στο να διατηρήσει ή να προκαλέσει τις κοινωνικές θέσεις (Σπινθηρόπουλος & Χοροζίδου 2008, Καρακατσάνη 2009, Χατζηκώστας 2008). Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η Κοινωνικογνωστική θεωρία του Van Dijk είναι μια γνωστικά προσανατολισμένη προσέγγιση, που θέλοντας να δείξει πώς η προσωπική και κοινωνική γνώση διαμεσολαβεί ανάμεσα στις κοινωνικές δομές και τη δομή του Λόγου, χρησιμοποιεί το τριαδικό σχήμα Λόγος – γνώση – κοινωνία (Van Dijk 2001, Τσακίρη 2006, Σπινθηρόπουλος & Χοροζίδου 2008). Σ' αυτό το τριαδικό σχήμα ο Λόγος χρησιμοποιείται με την πλατύτερη έννοια του επικοινωνιακού γεγονότος στον οποίο εμπεριέχονται τα γραπτά κείμενα, οι συζητήσεις, οι εκφράσεις του προσώπου, οι χειρονομίες, οι εικόνες, οι τυπογραφικές συνθέσεις και γενικά όλες οι πολυμεσικές και σημειωτικές διαστάσεις του Λόγου η γνώση περιλαμβάνει πεποιθήσεις, στόχους, γνώσεις, αξιολογήσεις και αισθήματα προσωπικά και κοινωνικά, όπως και κάθε άλλη νοητική ή μνημονική δομή, ενώ η έννοια της κοινωνίας αναφέρεται στις μικροδομές των διαπροσωπικών διαδράσεων και στις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές δομές που σχετίζονται με τις ομάδες και τις άνισες-κυριαρχικές μεταξύ τους σχέσεις (Van Dijk 2001).

Όσο για τη δεύτερη ερμηνευτική μέθοδο που αναφέρθηκε -την *Ιστορική Προσέγγιση του Λόγου* της R. Wodak- αυτή συνδέεται άμεσα με το Κοινωνικογνωστικό μοντέλο του T. Van Dijk, ενώ θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως προέκταση αυτού. Το επιπλέον στοιχείο αυτής της θεωρητικής και μεθοδολογικής προσέγγισης είναι ότι επιχειρεί να ενσωματώσει ιστορικοπολιτικά και συναισθηματικά επίπεδα. Πιο συγκεκριμένα, το διακριτό χαρακτηριστικό της είναι ότι επιχειρεί να εντάξει συστηματικά στην ανάλυσή της όλες τις διαθέσιμες πληροφορίες που προϋπάρχουν και να ερμηνεύσει τα πολλαπλά στρώματα ενός κειμένου (Wodak & Reisigl 1999, Fairclough & Wodak 1997). Η Ιστορική Προσέγγιση του Λόγου, προκειμένου να μεθοδεύσει την ανάλυσή της, επικεντρώνει την προσοχή της στη διερεύνηση της γλώσσας μέσα στο θεσμικό της περιβάλλον, ενώ εστιάζει το ενδιαφέρον της

στην αναγκαιότητα μιας ιστορικής οπτικής. Έτσι, συνδέεται η Ιστορική προσέγγιση με την Κοινωνικογνωστική θεωρία του Van Dijk, δια μέσου της οποίας ο Λόγος αντιμετωπίζεται ως μια μορφή γνώσης και μνήμης (Σπινθηρόπουλος, Χοροζίδου 2008). Ειδικότερα, η έννοια της συλλογικής μνήμης κατέχει ξεχωριστή θέση σε σχέση με την εμφάνιση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων και κατ' επέκταση στη δημιουργία του προκατειλημμένου Λόγου. Πιο συγκεκριμένα, η συλλογική μνήμη προσδιορίζει την επιλεκτική ανάμνηση γεγονότων του παρελθόντος που θεωρούνται σημαντικά για μια ορισμένη κοινότητα, επιτρέποντας έτσι την εισαγωγή αφηρημένων-ιδεολογικοποιημένων εννοιών και αναγνωρίζοντας το σύνδεσμο ανάμεσα σε κάποιους μάλλον θεωρητικούς Λόγους, όπως για παράδειγμα αυτούς που αναφέρονται στην εθνική ταυτότητα, στους μύθους, τα σύμβολα και τις τελετουργίες της καθημερινής ζωής (De Cillia, Reisigl & Wodak 1999). Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε, πως η Ιστορική Προσέγγιση του Λόγου, επιλέγοντας να θέσει την ιστορική διάσταση και προοπτική στην ΚΑΛ και προκειμένου να αποκωδικοποιήσει τον προκατειλημμένο Λόγο, στοχεύει στα ακριβή συμφραζόμενα των εκφερομένων, ώστε να μπορεί να δώσει μια εικόνα σε συγκεκριμένες γλωσσικές πραγματοποιήσεις των ιδεολογικών ειδοποιών διαφορών. Έτσι, η Ιστορική Ανάλυση του Λόγου εστιάζει σε τρεις ουσιαστικά διαστάσεις: α) στο περιεχόμενο των προκατειλημμένων σχολίων, που εξαρτώνται από την κοινωνική ομάδα στόχο, β) τις επιχειρηματολογικές στρατηγικές και γ) τις γλωσσικές πραγματοποιήσεις, όπως για παράδειγμα γενικεύσεις, ιστορίες κ.ά.

5.Συμπεράσματα

Η ΚΑΛ αντιμετωπίζει τη γλώσσα -και κατ' επέκταση το Λόγο- ως κοινωνική πρακτική, γι' αυτό εστιάζει στο πλαίσιο χρήσης της, το οποίο και θεωρεί ως αποφασιστικής σημασίας. Η περιγραφή του Λόγου ως κοινωνικής πρακτικής εμπεριέχει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ ενός συγκεκριμένου επικοινωνιακού γεγονότος και των θεσμών, των κοινωνικών δομών και των καταστάσεων που το πλαισιώνουν, καθώς το επικοινωνιακό γεγονός διαμορφώνει αλλά και διαμορφώνεται απ' αυτούς. Επειδή όμως οι κοινωνικές πρακτικές σχετίζονται όλες σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό με πρακτικές γραμματισμού, έχει μεγάλη αξία να εστιάσουμε την προσοχή μας στις πολλαπλές παιδαγωγικές πρακτικές του Λόγου, έτσι όπως εκφράζονται, αλλά και πραγματώνονται ταυτόχρονα, μέσα σε και μέσα από τις διάφορες μορφές και τα πολλά είδη των παιδαγωγικών Λόγων. Σ' αυτήν τη διάσταση, αξίζει να διερευνηθούν μέσω της ΚΑΛ οι διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές του επίσημου ή ανεπίσημου γραμματισμού - γλωσσικού, πολιτικού, επιστημονικού, σεξουαλικού, τεχνολογικού, θρησκευτικού κ.ά.- που οργανώνονται επίσημα ή ανεπίσημα από παιδαγωγικές πρακτικές, πάντα σε άμεση συνάρτηση με τους αντίστοιχους και ενδεχομένως αντιφατικούς Λόγους με τους οποίους (απο)νομιμοποιούνται, (απο)δομούνται, (ανα)παράγονται. Με μια τέτοια πλαισίωση ανοίγει ταυτόχρονα και το πεδίο της συζήτησης για τον γραμματισμό πέρα από τα στενά όρια της σχολικής τάξης, αλλά και των αντικειμένων, των πρακτικών και των σχέσεων μέσα σ' αυτήν. Επιπρόσθετα, αναδεικνύεται και η άμεση αναγκαιότητα του να υπερβεί επιτέλους η συζήτηση για τις παιδαγωγικές πρακτικές τα παραδοσιακά όρια του σχολείου, καθώς αυτό θεωρείται ως το προνομιακό ή και αποκλειστικό πεδίο της Παιδαγωγικής. Μια τέτοια ανάγκη για υπέρβαση είναι έντονη -ειδικά στην Ελλάδα- δεδομένου ότι σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες αποτελεί αυτονόητη πραγματικότητα εδώ και δεκαετίες.

Βιβλιογραφία

- Baynham, M. (2002). *Πρακτικές Γραμματισμού*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Condor, S., & Antaki, C. (1998). Social cognition and discourse. In T. A. Van Dijk (Ed.). *Discourse as structure and process* (pp. 1-34). London: Sage.
- De Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R., (1999). The discursive construction of national identities. *Discourse and Society*, v. 10, n. 2, 149-173. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.

- Fairclough N. (1995) *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. London: Longman.
- Fairclough, N. (2002). *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N., Wodak, R. (1997). Critical Discourse Analysis. In Van Dijk, T. (ed.) *Discourse as Social Interaction*. v. 2, 258-283. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Freire, P. & Macedo, D. (1987). *Literacy: Reading the word and the world*. London: Routledge.
- Gee, J.P. (1999). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. London & New York: Routledge.
- Gee, J. P. (2008). *Social linguistics and literacies: Ideology in Discourses*. London: Falmer Press.
- Hull, G. & Schultz, K. (2001). Literacy and Learning Out of School: A Review of Theory and Research. *Review of Educational Research*. v. 71, n. 4, 575–611. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://rer.sagepub.com/cgi/content/abstract/71/4/575> (20/12/2014).
- Jaeger M., S. Jaeger (1993) Verstrickungen – Der rassistische Diskurs und seine Bedeutung für den politischen Gesamtdiskurs in der Bundesrepublik Deutschland, in: S Jaeger. & V. Link (eds.): *Die vierte Gewalt. Rassismus und die Medien*, Duisburg: DISS, 49-79.
- Potter, J. (1996). *Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction*. London: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.
- Potter, J., & Wetherell, M., (1995). Discourse analysis. In J. A. Smith, R. Harre, & L. van Langenhove (Eds.), *Rethinking methods in psychology* (pp. 80-92). London: Sage.
- Potter, J., Wetherell, M., Gill, R., & Edwards, D. (1990). Discourse: noun, verb or social practice? *Philosophical Psychology*, 3, 205-215.
- Scollon R. & S. W. Scollon (2004) *Nexus Analysis: Discourse and the emerging Internet*, New York: Routledge.
- Street, B. (1995). *Social literacies: Critical approaches to literacy in development, ethnography and education*. London: Longman.
- Street, B. (2001). Introduction. In Street, B. (ed.), *literacy and Development: Ethnographic Perspectives*, 1-18. London and New York: Routledge.
- Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R., Vetter, E., (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Van Dijk, A. T. (1993). Principles of critical discourse analysis. *Discourse and Society*, v. 4, n. 2, 249-283. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Van Dijk, A. T. (1995). Ideological Discourse Analysis, in E. Ventola & A. Solin (ed.), *Interdisciplinary approaches to Discourse Analysis*, 135-161. New Courant: University of Helsinki.
- Van Dijk, A. T. (2001). Multidisciplinary CDA: a plea for diversity. In R. Wodak & M. Meyer (ed), *Methods of critical discourse analysis*, 95-120. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Wetherell, M. & Potter, J. (1988). Discourse analysis and the identification of interpretative repertoires. In C. Antaki (Ed.), *Analysing everyday explanation: a case book of methods*. London: Sage.
- Wodak, R. (2001). What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. In Wodak, R. and Meyer, M. (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis pp.1-13*. London: Sage.
- Wodak, R., Reisigl, M. (1999). Discourse and Racism: European Perspectives. *Annual Review of Anthropology*, 28, 175 – 199.
- Διαμαντής, Φ. (2013). *Θρησκευτικός Γραμματισμός: Τρεις Περιπτώσεις Ορθόδοξου Λόγου*. Θεσσαλονίκη: Διδακτορική Διατριβή στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Α.Π.Θ.
- Καρακατσάνη, Π. (2009). *Ο λόγος της αλληλεγγύης: Η Αντιρατσιστική Πρωτοβουλία Θεσσαλονίκης (1998-2007)*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Α.Π.Θ.

- Καραντζιόλα, Ε. (2004). *Από "τα γράμματα" στον (κριτικό) γραμματισμό. Συνέπειες για την εκμάθηση/διδασκαλία του γραπτού λόγου στο σχολείο*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (Δημόσια συζήτηση). Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://www.komvos.edu.gr/forumbb/viewtopic.php?t=18> (21/11/2009).
- Μαρβάκης, Α. (2011). *Οργάνωση διαδικασιών μάθησης στο Σχολείο*. Θεσσαλονίκη: Τμήμα Εκδόσεων ΑΠΘ.
- Μαρβάκης, Α. (2014). *Στρατηγικές και Πρακτικές Μάθησης*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Μαρβάκης, Α., Μεντίνης, Μ. (2011). *Κριτική Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Μπάκα, Α. (2004). *Discourse Analysis-Media and Kossovo*. Θεσσαλονίκη: Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ψυχολογίας του ΑΠΘ.
- Παπακώστα, Κ. (2009). *Ο Λόγος της Σχολικής Ιστορίας για τους Γειτονικούς Λαούς: Η περίπτωση των Αλβανών στα Εγχειρίδια Ιστορίας της Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης κατά τη Μεταπολίτευση στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Α.Π.Θ.
- Σπινθηρόπουλος, Χ., Χοροζίδου, Σ. (2008). *Η παρουσίαση του νέου βιβλίου ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού στον Τύπο. Κριτική Ανάλυση Λόγου σε δημοσιεύματα δύο εφημερίδων*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Α.Π.Θ.
- Τσακίρη, Θ. (2006). *Στοιχεία εθνικιστικού λόγου σε πολιτικές ομιλίες: Μελέτη μιας περίπτωσης*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Α.Π.Θ.
- Χατζηκώστας, Δ. (2008). *Ο λόγος του ακροδεξιού τύπου για την ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης, Μελέτη περίπτωσης: Ο λόγος της εφημερίδας Α1 σε σχέση με την αναθεώρηση του άρθρου 16 και τις εκπαιδευτικές κινητοποιήσεις Ιανουαρίου – Μαρτίου 2007*. Θεσσαλονίκη: Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Α.Π.Θ.